

Феномен козацтва в рецесії Пантелеймона Куліша

Створення національної ідеї не можливе без опори на героїчне минуле народу. При цьому в орбіту героїзації доволі часто потрапляли (й потрапляють) історичні персоналії й явища далекі за внутрішнім змістом від самого слова «герой». Раз у раз ми зіштовхуємося з таким процесом, започаткованим з легкої руки Й.Гердера. Слідуючи концепту цивілізаційного підходу, ми бачимо, що історія українського народу маючи свої особливості не є не підпорядкованою всесвітнім закономірностям. З огляду на це, слід зауважити, що сучасний історіографічний процес не є сталим в історичній науці. З плином часу перед українцями відкриваються все нові й нові істини, які допомагають досягнути велич та різноманітність розвитку світу.

Козацька доба в українській історіографії є однією з найбільш популяризованих та розробляємих тем у контексті державотворчих процесів. Дискусії присвячені проблемам історії козацтва не втрачають своєї актуальності й до сьогодні, привертаючи увагу з боку дослідників, вражаючи своєю багатогранністю. Спираючись на підмурки романтизму більшість дослідників української історії пішли шляхом задоволення потреб ідентифікації сучасного суспільства через суб'єктивну оцінку такого історичного явища, як українське козацтво. При цьому емблематичними стали образи козацтва, як борців за незалежність та волю українського народу. Зрозуміло, що питання пов'язанні з оцінкою українського козацтва не можна вважати остаточно розв'язаним, тому однією з актуальних тем сьогодні можна назвати проблему оцінки козацтва у творчому доробку дослідника-аматора Пантелеймона Куліша.

Український романтизм початку XIX ст. був органічним явищем духовного, культурного та наукового життя. Виступав певним каталізатором національної міфотворчості, певним чином, як спосіб актуалізації історичних традицій, що формували українську національну свідомість. Територією для історичних пошуків дослідників-романтиків стала українська козаччина, в особливості часи Гетьманщини, які сприймалися як «наш героїчний вік, період лицарства, доблесті, поезії» [6].

В романтичному світогляді козацтво сприймалося, як виняткова моральна сила, що боролася за православ'я та український народ. Наразі підкреслимо, що історики-романтики досить гостро реагували на полемічні зауваження опонентів щодо розбійницької сутності козацтва або намагання сподобити його до збіглих холопів та селянства [7]. Однак, тотожність козацтва до західноєвропейського лицарства, в студіях істориків-романтиків не є беззаперечним. Роль козацтва, як явища, змальовується надзвичайно (доволі) суперечливо.

Мінливість та надзвичайна здатність перетворень романтизму, виявляє тільки основні тенденції розвитку, що мають доволі специфічні особливості на різному національному ґрунті. В інтелектуальному просторі романтизму з'являються методичні новації та експерименти українських істориків, які прагнули досягнути суперечливі метаморфози української історії доби пізнього середньовіччя і ранньомодерних часів [8].

Досить цікавим є взаємозаперечення фактів: історики епохи українського романтизму надавали козацтву виняткової моральної сили, яка боронила православний

український народ. Порівнюючи його з європейським лицарством, більшість сучасників П.О.Куліша досить негативно реагували на зауваження дослідника стосовно розбійницької сутності козацтва.

Історичні дослідження Миколи Костомарова щодо козацтва посідають чільне місце в розумінні української історії. Він сприймав козацтво, як елемент давньої Русі, представників «вічевої вольності», уважав певним містком між княжою добою та новим часом, що відкидали єдино державницькі засади, при цьому беззаперечно наділяючи козацтво героїчним змістом [9].

М.Максимович обстоював думку про дві стихії, які відігравали вирішальну роль у творенні козацтва: «азіатсько-наїзницьку» та «греко-християнську» [10]. Ці ідеї перегукуються з поглядами Куліша, який уважав козацтво спільним продуктом Азії та Європи [11].

М.Драгоманов погоджувався з потребою переосмислення «вартості» і «хиб» козацтва, проте, зазначав, що на все треба мати мірку еволюційну, відносну, а не абсолютну, підкреслюючи тим самим архаїчність дослідницького інструментарію попередників [1].

Іван Кревецький, дотримувався думки, що не варто занадто ідеалізувати історію козаччини. Він звернув увагу на те, що саме П.Куліш «перший замітив архаїчну рису в історії (козаччини) і перший мав відвагу – назвати її по імені» [2]. У свою чергу М.Грушевський наголошував на особливій цінності досліджень П.Куліша, що визначаються критицизмом [3]. Дмитро Дорошенко шкодував, що Кулішеві ідеї свого часу не зустріли «зрозуміння й належної оцінки» [4]. Сучасна українська історіографія намагається всебічно осягнути ідеї історичного розвитку у світосприйнятті Пантелеймона Куліша.

Даною розвідкою автор намагається відійти від сталого бачення проблематики козаччини, беручи за основу усталену концепцію пізнього П.О.Куліша стосовно історичного поступу українського народу та ролі й місця козацтва в ньому.

П.Куліш, як органічне явище духовного, культурного та національного життя інтегрував запити та інтелектуальні вимоги тогочасного українського суспільства до національного відродження, віддзеркалюючи пошук світоглядних і ціннісних орієнтирів в умовах соціальних, культурних і духовних трансформацій [5].

Історія народу сприймалася Кулішем, як своєрідна морально-естетична система, в межах якої складалися взаємовідносини між різними етносоціальними спільнотами. Починаючи з 70-х років П.Куліш намагався поставити осмислення української минувшини в типологічний контекст світової історії, зокрема застосувавши соціологічну концепцію О.Конта до пояснення складних суспільно-політичних процесів доби козаччини.

При цьому необхідно звернути увагу, що ідеологічні та історичні переконання самого дослідника протягом життя змінювалися, що вважалася незвичним за оцінками сучасників. Одні логічно пояснювали зміну світоглядної системи П.Куліша обумовлюючи це польським періодом життя, інші – «єгоцентричною» вдачею Куліша та його схильністю до масштабних й екстремальних експериментів, зокрема неспроможністю віднайти оптимальний творчий синтез.

Переламною історичною студією, що символізувала докорінну зміну поглядів дослідника, виступила тритомна «История воссоединения Руси». Першопочатково означена робота була запланована як дев'ятитомний проект, що так і не реалізувався до кінця. Реалізація задуму розтягнулася у часі, постійно корегувалася самим автором, що виражалося у зміні загальної конструкції видання. Яскравим прикладом цього є опубліковане «Заявление» у II томі «Истории воссоединения Руси», де автор повідомляє читачів про намір значно розширити масштаби своєї роботи, тобто доповнити попередньо означені дев'ять томів додатками «Материалы для истории Воссоединения Руси», для кращого розуміння матеріалу, тобто «только прочитанный вполне источник дает возможность понимать верно выборки из него» [13].

Розглядаючи козацтво як багатовимірне явище, дослідник зображує його не тільки як силу, що протидіяла «азіатському хижацтву», а й як своєрідний спосіб життя: «..козакування було для них не стільки лицарством, у сенсі покликання, не стільки ідеєю соціальної відсічі, а тим менше реакцією політичною, скільки простим, буденним добуванням хліба насущного» транслонє ідею, що козакування це не лише спосіб життя, а й «народницький ідеал рівноправності в грубій формі», ідеалізація вільного життя [17]. У сьогоденній історичній науці нароби П.Куліша були покладені у підмурки «уходницької» гіпотези виникнення козацтва, та відстоюються значною частиною наукового світу.

Пантелеймон Олександрович відстоював думку, що одвічна боротьба козацтва за існування, не тільки відчувувала цей стан від цивілізованого суспільства, а й зводила його інстинкти до найпростіших, найпримітивніших, розбійницьких, серед яких майже не залишилося місця релігії.

Існування «військово-промислової корпорації» співвідносить з побутуванням шляхти, змагання яких певною мірою визначали перебіг польсько-української історії: «ці дві сили, коронно-шляхетська та розбійницько-козацька, розвивались, падали, й знов вставали паралельно... Доля держави і майбутнє суспільства, цілком залежало від того, яка сила залишиться більш життєвою» [18].

Історію козацтва, Пантелеймон Куліш, як і М.Костомаров, поділяє на кілька періодів. Але засадами цього поділу є не відповідність конкретній ідеї, а стан взаємин між козаками та шляхтою, певний баланс сил. «У першому періоді козаки були не чим іншим, як козакуючою супроти татар панською пограничною сторожею, котру очолювали ті, чия була земля», виступали певним знаряддям польської колонізації українських пустель [19]. Початок другого періоду, ознаменувався з розпочатої наприкінці XVI ст. роздвоєння польської Русі на шляхетську і козацьку.

Останній етап виділяється досить не чітко, на нашу думку, Куліш планував у наступних томах більш детально допрацювати вказану проблематику.

У третьому томі «Истории воссоединения Руси» дослідник докладає певних зусиль для руйнування міфу про «козаков – благодетелей малороссийского народа» й дає визначення козацтву як «розбійницькій корпорації», ставлячи її на один шабель із ханською ордою та іншими степовиками. Пантелеймон Куліш звертає увагу опонентів на нові історичні джерела козацької доби, які передають різнопланові події та отримали оцінку не лише з вуст козацьких нащадків, а й польських та європейських

сучасників та істориків. Відшукував нові й нові аргументи для дегероїзації образу козацтва, намагаючись продемонструвати їх культурну архаїчність. Він достатньо гостро критикує героїзацію козаччини в українській історіографії. Та не відходить від думки, що козаччина в своєму середовищі відрізняється від того змісту яким його штучно наповнили дослідники. «Так, як колись товариш Сулими, Павлюк і послі королівського помилування на ешафоті не зрозумів, що козацьке видумане право підлягає правам, заслуженим у всесвітньої культури, - так і літературний гайдамака не хоче розуміти нічого, oprіч тих диких, татаруватих ідеалів, які перед ним виставила козацька поезія та безкритична історіографія». П.Куліш звертає увагу сучасників-дослідників козацької доби й на те, що нові джерела у більшості випадків не підтверджують гіпотез про козацтво - «театральні підмостки, з яких нам показували українських героїв, не приваблюють нашої цікавості; за багато розписаними декораціями відбивається артистична вбогість» [20].

П.Куліш зображує козацтво як «могутню руїницьку», «морально нікчемницьку» силу. «Для козаків не була священна навіть та влада, котру вони самі ставили над собою, як зречення будь-якої іншої: хоча вони були здатні скоритися найгрубішому деспотизму обраного ними вожака, але за невдалий похід ватажок відповідав у них власною головою» [21]. Козак відкидав усі встановлення верховної влади, не міг дорожити нею як чимось священним. Держава, яка дозволила на своїй території виникнути «кублу крайньої вольниці», приречена на криваву боротьбу з нею, врешті-решт на загибель.

Попри це дослідник відводить значну роль козацтву у возз'єднання Південної та Північної Русі, де воно виступає «матеріальною силою» в тимчасовому одстоюванні свободи від турецько-татарської та польської агресії. Він вважає, що лише завдяки бажанню козацької верхівки задля збереження власного життя та майнових прав перейти під протекцію московського самодержця, виникає протиприродна унія між царом та козацтвом. Козацтво за визначенням П.Куліша «республікоподібне», «зовнішньо дезорганізоване», «напівполітичне» тіло, яке не усвідомлено переходило на службу «руського возз'єднання». Сам же процес возз'єднання автор трактував як політичний акт, духовний вибір, який відбувся задовго до його розуміння в історії [22]. Та дослідник доходить висновку, що царська протекція створила нерівні умови для розвитку українського та руського народів. Кулішева концепція «руської двоїстості» була значною мірою вимушена; державна єдність українців та росіян усвідомлювалася ним як історична неминучість, але не як остаточний ідеал [23]. Якщо у ближчому майбутньому не майорить перспектива виборення «окремницької волі» України, то треба, вважав дослідник, добиватися збереження національно-культурної своєрідності українського народу та його рівноправного становища з російським. Суть Переяславської угоди 1654 р., П.Куліш ужив із пропагандистською метою: мовляв, Стара Русь віддавна прагнула возз'єднання з Новою Руссю під скіпетром московського царя як рівна з рівною і вільна з вільною, тим-то й тепер їхні взаємини в одній державі мають будуватися саме на таких засадах. Переяславська рада політично узаконила довготривалий процес возз'єднання, що за логікою Куліша, лише нашкодило йому, бо реалізувала його як прохання козаків до московського монарха прийняти їх у своє підданство [24]. Тому висвітлюючи у тритомній монографії «История воссое-

динення Русі» злуку України з Московщиною, дослідник неодноразово наголошує, що у кожного народу повинна бути своя історія. Яка б надавала можливості створити власну державу, а сам акт «возз'єднання» вказує на споконвічне роздвоєння Русі, й таке існування для означених народів вічне [25]. Зазначена ідея стала наріжним каменем концепції Куліша про двоєдину Русь – політичну єдність України та Росії за Кулішем. Історія «руського світу» - це боротьба різних ідей, основ буття, та за великим рахунком – триумф ідеї возз'єднання Русі Південної та Північної.

Виходячи з вищезазначеного ми бачимо, що у 70-80 рр. XIX ст. назріває потреба критичного переосмислення романтичної ідеалізації феномену козацтва. Кулішеві як історикові й письменникові випадає можливість розвінчання міфу козацької історії, у конструюванні якої він сам у юні роки брав активну участь. Виступаючи деміфологізатором, П.Куліш все ж таки не уник нових крайнощів – критичного осуду й навіть злісного знеславлення запорозької вольниці та гайдамаччини, генералізації «руїництва», зображення негативності козацької бутності. Однак позиціонуючи козацьку верству як руйнівницьку силу, П.Куліш все ж таки не відкидає її заслуги в пришвидшенні занепаду польського цивілізаційного шляхетства, та формуванні зародків національної самоідентичності.

Таким чином, ми дійшли висновку, що «История воссоединения Руси» - це перший крок з боку української історичної науки у розвінчанні міфологеми козацької доби. На жаль, в сучасній українській історичній науці об'єктивне вивчення козацтва лише починається, тому можна беззаперечно погодитися з О.Шокало, що «повертаючи із забуття безвічно суще ми знов і знов пересвідчуємося: Пантелеймон Куліш і нині попереду всіх живих».

Список літератури

1. Драгоманов М. Чудацькі думки про українську національну справу. – Київ, 1991. – С.490.
2. Стеблій Ф. Іван Кривецький – історик-державник. – Львів, 2003. – С.8-9.
3. Грушевський М.С. В тридцять років Куліша. Соціально-традиційні підоснови Кулішевої творчості // Україна. - 1927. – Кн.1/2. – С.10.
4. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Л., 1991. – С.16.
5. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870-1880-х років // Історіографічні дослідження в Україні. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. - №17. - С.78-105.
6. Костомаров Н. П.А.Кулиш и его последняя деятельность// Киевская старина. – 1883. - № 2. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Грушевський М.С. Історія України-Русі. – Київ, 1995 Т.7 Козацькі часи. – С.567.
7. Микитчук С.П. Вплив романтизму на світоглядне бачення П.Куліша / С.П.Микитчук // Проблеми історії XIX-XX ст. Вип. XV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbu.gov.ua/portal/soc_gum/piu19-20/2008_15/32.pdf
8. Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків XIX ст.(Методичний інструментарій та техніка викладу)/ Соціум. Альманах соціальної історії. Вип.4. - 2004. – С. 215–228.
9. Костомаров Н. Лекции по русской истории. – Спб., 1861. – Ч.1: Источники русской истории. – С.11.

10. Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків ХІХ ст. (Методичний інструментарій та техніка викладу)/ Соціум. Альманах соціальної історії. Вип.4.- 2004. – С. 215–228.
11. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т.2. – С. 58.
12. Ясь О. Сила і безсилля. Соціальні функції козацтва в інтерпретаціях українських істориків-романтиків ХІХ ст. (Методичний інструментарій та техніка викладу)/ Соціум. Альманах соціальної історії. Вип.4.- 2004. – С. 215–228.
13. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т.–СПб.: Общественная польза, 1874. – Т.2. – С. 4.
14. Вказ. праця. – С. 44.
15. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т.1. – С. 273.
16. Ясь О. Історичні погляди Пантелеймона Куліша в світлі інтелектуальних метаморфоз 1870-1880-х років // Історіографічні дослідження в Україні. - Київ: Інститут історії України НАН України, 2007. - №17. - С.78-105.
17. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т.1. – С. 144.
18. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т.2. – С. 178-179.
19. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т.1. – С. 168.
20. Кулиш П. История возсоединения Руси: В 3 т. – СПб.: Общественная польза, 1874. – Т.2. – С. 156.
21. Вказ. праця. – С. 173.
22. Ковальчук О. Історіософські пошуки П.Куліша: особливості моделювання історії// Київська старовина. – 1999.-№ 6.–С. 116–123.
23. Гончарук П.С. Суспільно-політичні та історичні погляди П.О.Куліша. – К., 2006.
24. Кравченко В. Концепції Переяслава в українській історіографії . – С.523.
25. Нахлік Є.К. Пантелеймон Куліш: Особистість, письменник, мислитель. Т.2: Життя Пантелеймона Куліша / Є.К.Нахлік. – К.: Український письменник, 2007. – 462 с.